

PAISATGE, ORGANITZACIÓ DEL TERRITORI I POBLACIÓ DE LA GARROTXA A L'EDAT MITJANA

Jordi Bolòs i Masclans

Fins fa poc temps els que estudiaven la història d'un territori es preocupaven sobretot d'arribar a conèixer les principals institucions laiques i eclesiàstiques que hi havia, i també d'intentar esbrinar tot allò que podien de la vida dels homes més poderosos. Darrerament, els estudis sovint han anat més enllà i s'interessen per altres aspectes, sobretot les relacions que hi havia entre els diversos estaments i classes socials; entre, per exemple, el comte i l'aristocràcia o bé entre els senyors i els pagesos que treballaven la terra. Moltes vegades, també s'ha intentat de fer una aproximació a allò que hom produïa en aquest territori i a quanta gent hi vivia.

Poques vegades, tanmateix, hom s'ha plantejat un altre tipus de qüestions en relació amb el que hi havia en el passat, com poden ésser: ¿per què un camp és com és i quan es va rompre per primer cop? o bé ¿per què el límit d'una determinada parròquia passa per un indret i no per un altre? En relació amb aquest intent d'aproximar-nos al passat geogràfic d'un territori, ens podem qüestionar així mateix sobre el per què de la situació dels centres religiosos, esglésies i parròquies, dels llocs amb importància econòmica, mercats, molins i vies de comunicació, per exemple, o bé dels indrets amb un pes polític o jurisdiccional, els castells i cases fortes; aquests darrers suposaren l'organització d'uns dominis senyorials, que tingueren una evident importància en l'organització no sols política, ans també social i econòmica de l'espai.

D'una forma especial, en aquests aspectes de la història del paisatge i de l'organització del territori cal resoldre els problemes que hem plantejat -i d'altres que hom pot plantejar-se- a nivell local, abans de poder arribar a tenir una visió més global.

A continuació, desitjo de cridar l'atenció sobre quatre aspectes relacionats amb l'estudi del paisatge geogràfic històric i, després, m'agradarà d'aprofundir una mica en un d'ells.

A: ESTUDIAR EL PAISATGE HISTÒRIC

Per conèixer bé un país és important que ens plantejem per què hi ha i hi havia un determinat tipus d'hàbitat i, sobretot, quan va aparèixer. A l'antic comtat de Besalú era molt important el poblament dispers. Molta gent ja s'ha fet la pregunta de per què hi havia aquest tipus d'hàbitat i força gent li ha donat una resposta. - És,

però, més difícil de saber quan es desenvolupà aquest poblament espars. ¿Podem, per exemple, subscriure l'afirmació de W.G. Hostins ⁽¹⁾, que diu que l'existència de "les granges isolades -els nostres masos- és el mode original del poblament humà" en algunes contrades (així a la zona de Devon, Anglaterra), o més aviat hem de creure, amb M. Aston ⁽²⁾, que els masos (*farmsteads*) eren inicialment, a l'alta edat mitjana, llogarrets o poblets (*hamlets*)? Nosaltres, en diversos estudis realitzats darrerament, ens hem decantat més aviat cap a la segona hipòtesi, d'altra banda molt més recent. A la Garrotxa hom pot establir, amb força claredat, diverses etapes d'ocupació de l'espai agrari, des d'abans de l'any 1000. Podem saber o intuir força bé quan es crearen els masos i com es repartiren el territori ⁽³⁾.

Un altre aspecte que voldria esmentar és el de la creació dels dominis senyorials, i en especial dels límits que tenien. És prou sabut que sovint les unitats administratives modernes corresponen a divisions eclesiàstiques o senyorials medievals. El problema pot ésser, però, saber de quan són aquestes partions que ja trobem als documents de l'edat mitjana. Els anglesos, precursors en l'estudi de la història del paisatge, s'han preocupat força d'aquest tema. En relació amb Anglaterra, G. Jones fins i tot arriba a plantejar la possibilitat que molts dels termes on s'acabaven les senyories medievals fossin molt més antics, molt anteriors a l'edat mitjana. Segons aquest autor, hom pot demostrar que algunes de les afrontacions de parròquies o senyories de l'època medieval tenen l'origen en una època, de vegades, fins i tot anterior al domini romà ⁽⁴⁾. No sé pas si nosaltres podem anar tan enllà, però tampoc no hi hem de renunciar d'entrada. Els historiadors del paisatge anglès medieval assenyalen, en relació amb aquests antics dominis senyorials, la importància que hi té l'existència d'un *caput*, d'un lloc central ⁽⁵⁾. De fet, veiem que, a l'alta edat mitjana, al voltant del turó de Sant Pere de Mieres s'estén la "vall" de Mieres, molt més àmplia que una vall geogràfica. Aquest territori de Mieres, que passà a dependre del monestir de Sant Esteve de Bayoles, s'organitzà segurament molt abans de l'any 889, quan surt esmentada per primer cop aquesta vall en un diploma carolingi. La "vall" de Santa Pau, on abans de l'any 1000 ja hi havia una important senyoria, potser té l'origen en una explotació d'època romana o anterior ⁽⁶⁾. Les unitats territorials de la vall de Bianya i de la vall de Bas són molt anteriors als segles medievals. A un altre nivell, la senyoria inicial de la família Sales, quan es creà? Caldria estudiar-ho amb molta prudència, especialment en funció dels límits. Si anem a territoris més reduïts, més ben delimitats, ens trobem també amb problemes. De quina època és el límit de la parròquia -o del terme de la vil·la- de Batet, de la parròquia d'Olot, de la parròquia de Sant Esteve (o Sant Joan) les Fonts, de la de les Preses, de la del Sallent, de la del Torn o de la de Finestres, etc. Mentre, possiblement, l'origen dels límits de la parròquia de Finestres és en relació amb la creació del castell, l'origen i, encara més, els termes que limitaven les altres parròquies no sabem pas, sincerament, de quan són ⁽⁷⁾. De fet, cal tenir present que aquestes parròquies eren, en primer lloc, unitats econòmiques, agrícoles i humanes, eren en relació amb una població que hi vivia.

Tenim documentades totes aquestes parròquies de l'alta edat mitjana (segles IX, X, XI, etc.). Pensar que tenen, almenys algunes, precedents en l'època de govern dels visigots o dels romans és moure'ns en el pla de les hipòtesis, però pensar que fou creat en l'època de Carlemany -pel simple fet que no hi ha documentació més antiga- tampoc no sembla pas correcte ⁽⁸⁾.

Així hem entrat de ple en un tercer punt. ¿Quan es crearen les esglésies o les parròquies? Algunes parròquies varen crear-se abans de l'època carolíngia, moltes s'estructuraren cap als anys 800-900, i unes quantes es bastiren després de l'any 1000, en relació amb la feudalització de la societat, que es produí a l'Europa occidental en aquesta època. Sigui com sigui, cal tenir sempre ben present que l'església tingué un paper molt important en l'organització de l'espai rural i en relació amb l'augment de la importància dels pobles, que es produí a l'alta edat mitjana ⁽⁹⁾. Com assenyala M. Aston, l'església representa potser el lloc central (*focal place*) més important en qualsevol establiment humà ⁽¹⁰⁾. Per saber-ne l'origen, a part de consultar els documents, d'acord amb J.H. Bettey, cal estudiar bé el lloc on fou bastida, cal conèixer la seva construcció i també les dependències que l'envolten (sagrera, necròpolis, rectoria, etc.) ⁽¹¹⁾. És, així mateix, molt important, com ja hem dit, saber els límits del seu terme i les relacions que mantenia amb les altres esglésies circumdants. De les esglésies i parròquies alto-medievals de la Garrotxa ja en tornarem a parlar més endavant.

En darrer lloc. Un altre aspecte que cal tenir en compte a l'hora d'estudiar un territori és la relació que hi ha hagut sempre entre qualsevol hàbitat i el món que l'envolta. Fins i tot a l'època medieval, en qualsevol gran senyoria -seguim les teories, certament lògiques, de G. Jones- cal veure quina era la funció de cada un dels seus dominis, aclarir què aportaven al caput ⁽¹²⁾. Això ho podem endevinar fàcilment en relació, per exemple, amb els dominis que el monestir de Sant Pere de Camprodon tenia ja el segle X, a les muntanyes de l'Alt Empordà, a Pruneres, a Montagut de Fluvià o bé, encara més, en relació amb el cenobi de Sant Pere de Besalú, que posseïa drets, per donació comtal, a les pastures del Pontiró de Tregurà (Ripollès). Qualsevol senyoria necessitava conreus, però també prats i pastures d'hivern i d'estiu, boscos per treure llenya i bigues, cursos d'aigua on hi poguessin haver molins i fargues o ferreries, etc. Els dominis, especialment els de senyors laics, havien de tenir també una forest o devesa, terreny boscós destinat a la caça. Qualsevol administrador d'una senyoria, malgrat tenir una bona distribució de terres de cara a obtenir-hi el màxim de recursos, havia d'adquirir també part d'allò que necessitava mitjançant uns certs intercanvis amb l'exterior.

A un nivell diferent, és també molt interessant d'estudiar la forma com es repartien les diverses parcel·les o terres d'una tinença rural, un mas. Això és així tant en les zones d'hàbitat dispers com, d'una forma especial, als països d'hàbitat concentrat ⁽¹³⁾. Al terme de Montagut de Fluvià veiem, segons documents de la baixa edat mitjana, que els possessors de masos, situats a ponent de Sant Jaume de Llierca i al nord del riu Fluvià, tenien alguns camps a llur voltant, com és normal,

però també tenien unes terres al pla de Poliger, que els documents del segle X ens diuen que era ocupat per un bosc ⁽¹⁴⁾. Aquesta distribució poc usual de les terres que formaven aquestes tinences, ¿fou causat per un repartiment de la zona forestal entre la població de les rodalies?

B: LA DÈCIMA APOSTÒLICA DE FINAL DEL SEGLE XIII

Les "*Rationes Decimarum*" dels anys 1279 i 1280 són una font interessant per conèixer diversos aspectes de la història del segle XIII, i no sols la història de tipus eclesiàstic com pot semblar de bell antuvi ⁽¹⁵⁾.

En aquest document de final del segle XIII hi ha 80 esments d'esglésies possiblement parroquials, 5 esments de capelles, 8 priorats i 2 monestirs a la comarca de la Garrotxa. Al costat de la llista de topònims, hi ha allò que pagava cada una d'aquestes institucions eclesiàstiques als col·lectors de la dècima. Aquesta dècima apostòlica havia de comportar el lliurament d'una desena part d'allò que entrava a les esglésies, priorats o monestirs. Les entrades de les parròquies podien provenir, en principi, dels delmes, que afectaven tota la producció del terme, i també de donacions fetes arran dels bateigs, matrimonis, enterraments, de les rendes provinents del patrimoni de l'església, etc. La relació important que hi havia d'haver entre la dècima i els delmes, malgrat totes les limitacions i errors, permet que puguem intentar de relacionar el que rebien els col·lectors de la dècima amb la riquesa del lloc on hi havia l'església, i, de retop, amb la seva població.

Després d'una lectura de les "*Rationes Decimarum*" dels anys 1279 i 1280, en primer lloc podem assenyalar la gran quantitat d'esglésies que hi havia a la comarca de la Garrotxa. Si relacionem les 93 esglésies que són esmentades en aquest document -i segurament en manca més d'una- amb la superfície de la comarca, trobem que n'hi havia una cada 8,5 km². Podem remarcar, doncs, a la vegada, la proximitat de les unes amb les altres. La major part de les esglésies parroquials en tenien una altra a menys de 3 km. de distància. Sant Pere Espuig en tenia 6 a menys d'aquesta distància, Sadernes en tenia 5, la Miana en tenia 4, Batet de la Serra en tenia 3, etc.; només són 4 exemples triats a l'atzar.

Davant aquesta gran quantitat d'esglésies, i reprenent una mica el fil d'allò que dèiem més amunt, ens podem qüestionar sobre el motiu mateix de llur existència, i també sobre el moment en què foren construïdes. ¿Hi havia, per exemple, cap relació entre les esglésies d'època carolíngia de Begudà, Tortellà, Lligordà, Maià o Orsinyà ⁽¹⁶⁾, dedicades respectivament a sant Esteve, santa Maria, sant Pere, sant Vicenç i sant Fruitós, amb les *villae* romanes -i llurs possibles capelles- que hi havia hagut en aquests indrets? És aclaridor (però no suficient) de fixar-se en les advocacions d'aquests temples. En un altre nivell, ens podem preguntar també si són de la mateixa època parròquies grans i velles, com Sant Pere de Mieres, Sant Esteve d'Olot -juntament amb la també vella Santa Maria del Tura-, Sant Esteve

(Sant Joan) les Fonts, Sant Esteve Salull (o de Bas), potser Sant Pere de Montagut o la mateixa Santa Maria de Tortellà, i esglésies de muntanya o més marginals, com la del Freixe, la de Capsec, la d'Entreperes o fins i tot la de les Preses. Per poder respondre amb més seguretat totes aquestes qüestions caldria fer un estudi minuciós de cada una d'aquestes esglésies. N'hauríem de conèixer l'advocació (els apòstols, la Mare de Déu, sants d'època visigoda o franca, etc.). Cal tenir també present el topònim, que ens pot premetre de conèixer alguna cosa del moment que el lloc fou ocupat potser per primer cop. Hem de conèixer també els testimonis documentals escrits bé que no sempre el primer document sigui el testimoni més vell. I, com dèiem més amunt, hem de conèixer bé el lloc, les rodalies i les troballes arqueològiques que s'hi han fet. Estudis de les esglésies d'un territori, fets a l'Alvèrnia o a Anglaterra, tenint present totes les consideracions precedents, han permès de reconstruir bastant fidelment l'evolució de l'aparició de les diverses parròquies⁽¹⁷⁾.

D'acord amb allò dit suara i d'acord amb les dades que ens proporcionen les "*Rationes Decimarum*", veiem que hi havia parròquies de diferent importància. De fet, si les dades de la dècima d'aquests anys responen a la realitat, podem establir, més o menys arbitràriament, tres tipus diferents de parròquies. Un primer grup pot ésser format per les que tenen unes entrades importants; que paguen més de 40 sous, per establir una quantitat. Un segon grup pot ésser compost per les parròquies de mida mitjana, que paguen entre 15 i 39 sous. I, finalment, el tercer grup correspon a les esglésies més petites, que paguen menys de 15 sous.

El primer grup és representat per les esglésies parroquials de Besalú, Olot, Mieres, Sant Privat de Bas, Sant Esteve de Bas, Montagut de Fluvià, Santa Pau, les Preses, etc. De fet, hi havia una o dues d'aquestes parròquies a les cinc o sis valls més importants de la comarca. Representen un 13'75% de les esglésies, però aporten un 46% de la riquesa total (i possiblement hi vivia un tant per cent semblant de la població).

El segon grup el tenim representat per parròquies com el Sallent (que sabem que aleshores tenia uns 45 focs), el Torn, Begudà, Batet, Sant Salvador de Bianya, Porreres, Beget, Oix, Montpalau, Sant Pere Espuig, les Planes, Sant Feliu, Sadernes, els Balbs, Joanetes, Corsavell, Sant Aniol, el Coll, el Freixe, Capsec, Palera, Beuda, etc. De fet, hom veu que en general són parròquies situades en valls marginals: el Sallent en relació amb Santa Pau, el Torn en relació amb Mieres, Joanetes en relació amb la vall de Bas, etc. Representen un 37% de les parròquies i aportaren un 44% de la dècima de la Garrotxa.

Finalment hi ha, en tercer lloc, les esglésies petites que paguen poc o gairebé no paguen res, com poden ésser Castellar, Toralles, Escales, Bestracà, Monars, Hortmoier, la Barroca, etc. solen ésser situades en llocs muntanyosos i desavinents; actualment són despoblades o gairebé deshabitades. Representen un 48,75% de les esglésies de la comarca, però només aportaven, aproximadament, un 10% de les entrades de la Garrotxa.

Tot i que aquesta darrera quantitat -un 10%-, com ja direm altre cop més endavant, segurament és més petita del que hauria d'ésser, d'acord amb les entrades reals de les esglésies (les petites devien pagar menys del que els tocava), veiem que hi havia un clar desequilibri entre les diverses zones⁽¹⁸⁾.

Davant d'aquests resultats hom se sent fàcilment temptat d'intentar anar més enllà del que diuen d'una forma estricta les xifres de la dècima i de gosar relacionar-les amb altres dades. Creiem que molts cops hi havia una forta relació entre allò que pagaven les parròquies i el nombre d'habitants que tenien. Per exemple, el Sallent, on vivien, el segle XIII, unes 45 famílies, pagava entre 22 o 25 sous. Mieres, que tenia unes 146 famílies, pagava entre 59 i 62 sous. Sant Esteve de Bas, amb unes 94 famílies, lliurava 56 sous. Podem veure que hi ha una relació propera a mig sou per família, fet que fa pensar que, si de debò era la dècima, cada família d'aquests pobles aportava cada any a l'església, com a mitjana, la quantitat d'uns 5 sous (sense tenir present altres rendes d'origen eclesiàstic que anaven a parar a d'altres mans). Intentant d'extrapolar aquestes dades podem creure que, per exemple, a la parròquia del Torn hi vivien, el segle XIII, més de 55 famílies, que a Capsec hi havia unes 35 famílies, que a Sant Feliu del Bac també hi habitaven unes 35 famílies, etc. Hem de dir, però, d'entrada, que aquestes quantitats són molt aproximades i poden contenir molts errors puntuals. Creiem que només poden ésser mínimament fiables si les comparem amb les quantitats que ens aporten els fogatjaments posteriors, i si tenim present que la relació entre la dècima i la població, en especial en relació amb les esglésies més petites, pot ésser gairebé inexistent. Hormoier, el 1298, pagà només 16 diners; creiem que, tot i que potser eren pobres, en aquest lloc hi devien viure diverses famílies, ja que després de la pesta negra, el 1358, i havia 10 focs. A més a més, en les zones més baixes la productivitat era més alta, i en les zones més esquerpes de muntanya la productivitat devia ésser més baixa; és lògic, doncs, que aquestes darreres fossin les més afectades per la crisi demogràfica dels darrers segles medievals.

D'altra banda, en relació amb les dades de priorats '*Raiones Decimarum*', cal dir que l'existència de priorats o de monestirs fa difícil, en algun lloc, de saber res (per exemple a Sant Joan les Fonts, a Finestres, a Ridaura, etc.). En general, però, cal tenir present que la major part de les entrades dels monestirs i canòniques eren obtingudes per aquests com senyors de la terra o del ban, no com senyors de drets eclesiàstics.

Malgrat tot allò dit anteriorment, podem intentar de calcular en molts llocs la població que hi havia a la fi del segle XIII i veure esquemàticament l'evolució que va seguir després de la pesta negra de l'any 1348. Veiem, doncs, uns quants exemples:

BATET: (més de 60, segle XIII) - 57, any 1358-35, 1497-37, 1553

JOANETES: (55= - 13, any 1378 - 21 - 28

SOCARRATS: (de 10 a 15) - 8, any 1358 - 5 - 7

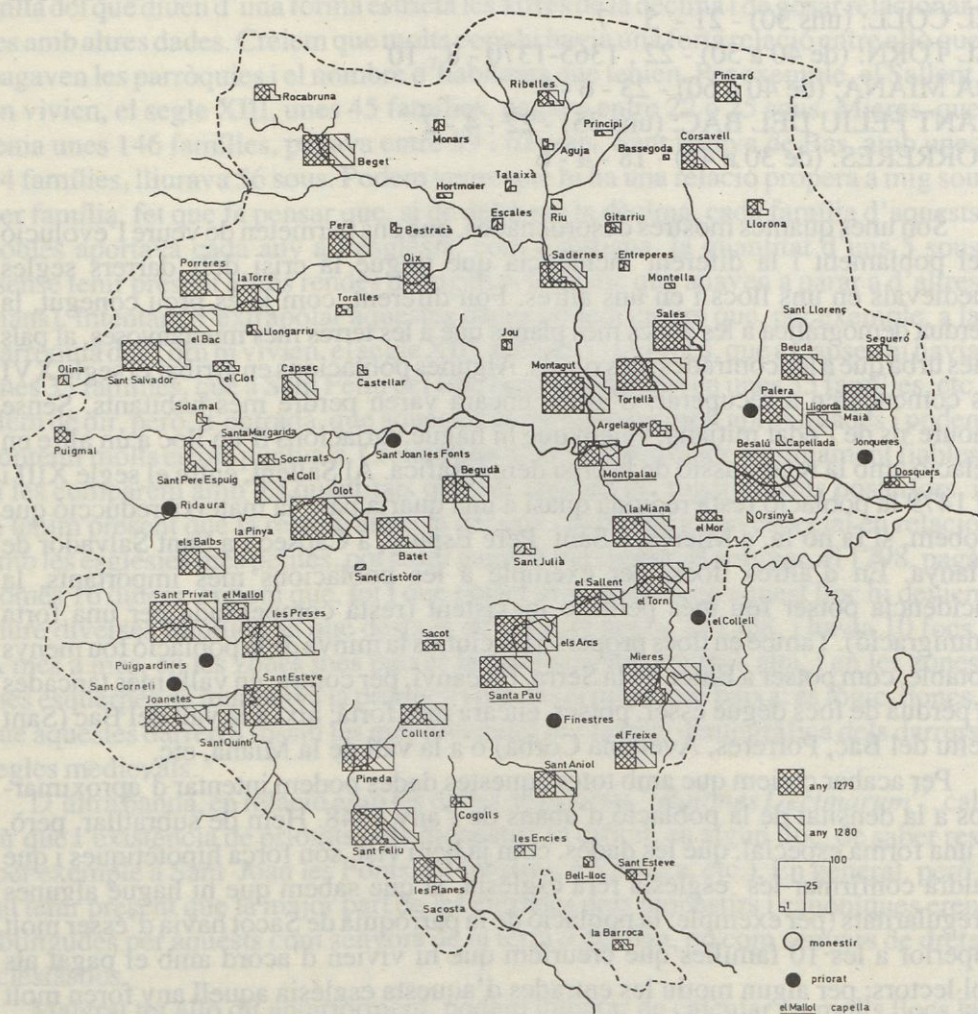
CAPSEC: (uns 35) - 27 - 9, any 1378 - 11 - 12
 SANT PERE ESPUIG: (uns 35) - 19 - 9, any 1378 - 11 - 13
 EL SALLENT: 45 - 21 - 12 - 9
 MIERES: 146 - 108 - 38 - 36
 SANT SALVADOR DE BIANYA: (de 50 a 70) - 38, 1358 - menys de 15, 1553
 EL COLL: (uns 30) - 21 - 5 - 7
 EL TORN: (de 40 a 50) - 22, 1365-1370 - 8 - 10
 LA MIANA: (de 40 a 60) - 23 - 6 - 8
 SANT FELIU DEL BAC: (uns 35) - 22 - 4 - 2
 PORRERES: (de 30 a 45) - 18 - 4 - 6

Són unes quantes mostres desordenades, que ens permeten de veure l'evolució del poblament i la diferent incidència que tingué la crisi dels darrers segles medievals en uns llocs i en uns altres. Fou diferent, com ja és prou conegut, la pèrdua demogràfica a les zones més planes que a les terres més muntanyoses, al país més urbà que a les contrades més rurals. Algunes poblacions en arribar el segle XVI es començaren a recuperar; d'altres encara varen perdre més habitants. Sense moure'ns de l'edat mitjana, veiem que hi hagué variacions d'un lloc a un altre en relació amb la repercussió de la crisi demogràfica. Al Sallent, entre el segle XIII i el 1479 la població restà reduïda quasi a una quarta part, la mateixa reducció que trobem, si fa no fa, a Mieres, a Sant Pere Espuig, a Capsec i a Sant Salvador de Bianya. En d'altres llocs, per exemple a les poblacions més importants, la incidència potser fou més petita o inexistent (restà compensada per una forta immigració). També en llocs propers a les ciutats la minva de la població fou menys notable, com potser a Batet de la Serra. En canvi, per contra, en valls més tancades la pèrdua de focs degué ésser, potser, encara més forta; així a la vall del Bac (Sant Feliu del Bac, Porreres, Avellana Corba) o a la vall de la Miana, etc.

Per acabar creiem que amb totes aquestes dades podem intentar d'aproximar-nos a la densitat de la població d'abans de l'any 1348. Hem de subratllar, però, d'una forma especial, que les dades, com ja hem vist, són força hipotètiques i que caldrà confirmar-les església rera església, ja que sabem que hi hagué algunes irregularitats (per exemple: la població de la parròquia de Sacot havia d'ésser molt superior a les 10 famílies que creuríem que hi vivien d'acord amb el pagat als col·lectors; per algun motiu les entrades d'aquesta església aquell any foren molt baixes).

La densitat de població en aquesta comarca, el segle XIII, creiem que devia oscil·lar a l'entorn dels 15 hab./km²., que hauríem trobat per exemple a la zona de l'actual municipi de Sant Ferriol fins a la més alta que hi havia al pla de Mieres, amb uns 29 hab./km²., etc. A tot el conjunt de la comarca de la Garrotxa la densitat podia ésser uns 17 hab./km²., o potser és més correcte dir que podia anar d'uns 15 a uns 20 hab./km². Hem de tenir també present que, l'any 1360, per tant després de la pesta del 1348, a la vall de Bianya i a la vall del Bac s'havia baixat a una densitat

Mapa de les esglésies més importants de la comarca de la Garrotxa el segle XIII. S'hi representa també la quantitat de sous que pagaven aquestes esglésies a la "Dècima Apostòlica" els anys 1279 i 1280. (Jordi Bolòs)

d'uns 10 hab./km², i que l'any 1497 a la vall de Bas hi havia una densitat de només uns 7 hab./km². A la Garrotxa, perquè es recuperi la població que hi havia hagut el segle XIII cal esperar a la primeria del segle XVIII.

Per acabar, només volem assenyalar que amb aquestes notes sols hem perseguit, d'una banda, de cridar l'atenció sobre l'interès i la importància dels estudis del paisatge històric (de l'organització del territori o de l'arqueologia de l'espai, com vulgueu). Per exemple, en un cas pràctic, de la necessitat de saber quants masos hi havia en una parròquia a la baixa edat mitjana, quants molins hi havia, per on passaven els camins, com eren els camps i de qui eren, etc.; al mateix temps cal saber per què totes les coses eren com eren i quan començaren a ésser d'aquesta manera. Això ens haurà de permetre de reconstruir el paisatge del nostre país que hi hagué en el passat, per tal de conèixer més bé el passat i interpretar millor el present. D'altra banda, amb aquestes pàgines hem intentat de cridar també l'atenció sobre una font excepcional, les "*Rationes Decimarum*" dels anys 1279 i 1280, que no sols són una llista de parròquies. Les dades que ens aporten ens permeten de conèixer força coses de la demografia i de l'economia del moment anterior a l'inici de la crisi dels darrers segles medievals.

NOTES

- (1).- W.G. HOSKINGS, *Fieldwork in Local History*, Londres 1982 (publicat per primer cop el 1967), pàg. 18 ("There had never been a village here. The isolated farm is the aboriginal mode of human settlement over most of Devon...").
- (2).- MICHAEL ASTON, *Interpreting the Landscape. Landscape Archaeology in Local Studies*, Londres 1985, pàg. 84 ("In both Devon and Somerset it is possible to show that some of the surviving farmsteads represent former hamlets. Harold Fox has shown this in the vast upland parish of Hartland, where many farms are the remains of former hamlets, while other hamlets have disappeared completely").
- (3).- JORDI BOLÒS, *La parròquia de Sant Vicenç del Sallent (la Garrotxa) a l'edat mitjana. Paisatge i societat*, a "Paisatge i organització del territori de Catalunya medieval" (en curs de publicació); JORDI BOLÒS, *L'hàbitat dispers a la Catalunya medieval*, a "Col·loqui Internacional Hug Capet: França meridional, Catalunya, Aragó i Navarra al voltant de l'any mil", celebrat a Barcelona el 1897 (en curs de publicació); JORDI BOLÒS, *El marc històric*, a "Catalunya Romànica", vol. IV (la Garrotxa) (en curs de publicació).
- (4).- G.R.J. JONES, *Multiple Estates and Early Settlement*, a "English Medieval Settlement", Londres 1979, pàgs. 9-34; vegeu també: MICHAEL ASTON, *Op. cit.*, pàgs. 32-39 i 157 ("Was the seventh century the date of origin of such estates, or were they in some way related to earlier land arrangements? Granville Jones thinks that they may go back to pre-Roman times in many cases").
- (5).- MICHAEL ASTON, *Op. cit.*, pàgs. 34-35 ("He -Granville Jones- draws attention to what he calls *multiple estates* (...). Such estates were centred on a *caput* or head manor, and all other settlements on the estate were subsidiary to it (...). Usually accompanied by a village or hamlet, such a *caput* may be called a *villa regalis*, but the termes *aula*, *mansio* and *maerdref* are also used. It is essentially the same as the whole estate and it is often recorded very early on").
- (6).- A l'apartat dedicat al "Marc històric" del volum IV (la Garrotxa) de "Catalunya Romànica",

únicament com a hipòtesi de treball, hem gosat relacionar el topònim Santa Pau amb el nom llatí *saltus*, relació que tindria un paral·lel amb la que hom ha establert per Santa Linya, poble proper a Àger (la Noguera).

(7).- Vegeu: JORDI BOLÒS - VÍCTOR HURTADO, *Atlas Històric de Catalunya*, vol. I, anys 759-992, Barcelona 1985 i 1986, fulls 10-3 i 11-3; vegeu també l'apartat del "Marc històric" de l'esmentat vol. IV de la "Catalunya Romànica", on hi ha mapes de diverses parròquies de la Garrotxa.

Vegeu així mateix: MICHAEL ASTON, *Op. cit.*, pàgs. 40-42 ("The course of the boundary should be examined critically and questions asked as to why it follows the features it does, what sort of land is enclosed, and why the land unit is the shape it is. Detailed fieldwork around the boundary is rarely waste of").

(8).- En relació amb aquest aspecte vegeu a part de la bibliografia esmentada en la nota 7: M. AUBRUN, *La paroisse en France des origines au XIe siècle*, París 1986; DESMOND BONNEY, *Early Boundaries and Estates in Southern England*, a "English Medieval Settlement", Londres 1979, pàgs. 41-51, especialment figura 4.7.

(9).- ROBERT FOSSIER, *Enfance de l'Europe. Aspects économiques et sociaux*, 1/L'homme et son espace, París 1982, pàgs. 345-358; ROBERT FOSSIER, *Paysans d'Occident (XIe-XIVe siècles)*, París 1984, pàgs. 60-65.

(10).- MICHAEL ASTON, *Op. cit.*, pàgs. 48-52.

(11).- J.H. BETTEY, *Church and Community: The Parish Church in English Life*, Bradford on Avon 1979.

(12).- Vegeu notes 4 i 5. En M. ASTON, *Op. cit.*, vegeu figures 11, 59 i 93.

(13).- Vegeu l'exemple de Leighton Bromswold, interessant estudi de la relació entre poble i camps a: BRIAN K. ROBERTS, *The Making of the English Village. A Study in Historical Geography*, Burnt Mill 1987, pàgs. 49-51; vegeu també JORDI BOLÒS, *Consideracions sobre l'hàbitat medieval*, "Palestra Universitària", 3, Cervera 1988, pàgs. 39-58.

(14).- JORDI BOLÒS, *La parròquia de Montagut de Fluvià el segle XVII. Paisatge, societat i toponímia*, a "Miscel·lània d'homenatge a Enric Moreu-Rey", vol. I, pàgs. 245-270.

(15).- J. RIUS I SERRA, *Rationes Decimarum Hispaniae (1279-1280)*, vol. I, Barcelona 1946, pàgs. 64-104. Vegeu també, en relació amb el bisbat d'Urgell: MANEL RIU, *Les rendes dels monestirs i de les canòniques del bisbat d'Urgell a la fi del segle XIII*, "Urgellia", 1, la Seu d'Urgell 1978, pàgs. 267-290.

(16).- Noms clarament d'origen romà i potser algun cop anteriors. Vegeu, per exemple: PAUL AEBISCHER, *Etudes de toponymie catalane*, IEC, Barcelona, 1926, pàgs. 37-140.

(17).- Vegeu: MICHEL AUBRUN, *L'ancien diocèse de Limoges des origines au milieu du XIe siècle*, Clarmont Ferrand 1981, especialment pàgs. 221-407. En relació amb Anglaterra, vegeu notes precedents i també DOROTY OWEN, *Chapelries and Rural Settlement: an Examination of some of the Kesteven Evidence*, a "English Medieval Settlement", Londres 1979, pàgs. 35-40.

(18).- En principi, restaven exemptes de pagar les dècimes les esglésies que no tenien una renda anual de més de set lliures turneses, això és 212 sous i 4 diners barcelonins en moneda de tern. Això hauria motivat que moltes esglésies restessin al marge de la relació feta per col·lectar la dècima apostòlica; tanmateix, a la Garrotxa, com hom pot veure, sembla que gairebé totes les parròquies devien pagar poc o molt, per contra, només pagaven les capelles més riques: la capella del castell de Santa Pau -que poc després esdevingué església parroquial-, la capella del castell de Montpalau -a la vall del Fluvià-, la del Mallol -on els vescomtes tenien una casa forta-, la de Lligordà -prop de la ciutat de Besalú- i la de Bell-lloc. En canvi, d'altres esglésies, que certament ja existien en aquest moment, no pagaven res: Ruïlles, a la vall de Mieres, el Corb prop de les Preses, les capelles dels castells de Mont-ros, Sales, Bestracà, etc.